

В.Г.Сарбей

ПРО МАРКСІВ КОНСПЕКТ
РОЗВІДКИ М.КОСТОМАРОВА
“ГЕТЬМАНСТВО ВИГОВСЬКОГО”

Ще донедавна в радянські часи доречно й недоречно фахівці з історії українського козацтва звертались до визначення К.Маркса: “Запорозька Січ — християнська козацька республіка”, як до найнадійнішої індульгенції на право наукової розробки цієї проблематики. Нині ж не тільки можна, а й престижніше обходитися без посилань на Марксові висловлювання.

Безперечно, комплекс праць Маркса, прямо чи опосередковано пов'язаних з історією українського козацтва, зикликає науковий і громадський інтерес. Усі ці праці є не закінченими, не підготовленими автором до друку, хоча деякі з них опубліковано в різних країнах мовами оригіналу чи в перекладах. Ідеться про п'ять рукописів, створених Марксом у 50 — 80-ті роки ХІХ ст., що стали результатом опрацювання ним фахових розвідок польської, англійської, німецької, французької, російської та української історіографії.

З цих п'яти чотири рукописи вже опубліковані, а саме: 1) публікація мовою оригіналу, тобто французькою, в польському журналі “Arohwm Historii, Filozofii i Mysli Spoleznej” (1959, № 4) нотаток К.Маркса з “Історії Польщі” Йоахима Лелевеля; 2) публікація російського перекладу з німецької у VIII томі “Архива Маркса и Энгельса” (М., 1946) Хронологічних виписок К.Маркса; 3) публікація російського перекладу з англійської в журналі “Вопросы истории” (1989, № 4) праці К.Маркса “Викриття дипломатичної історії ХVІІІ ст.”; 4) публікація російського перекладу з німецької в журналі “Молодая гвардия” (1926, № 1) конспекту К.Маркса розвідки М.Костомарова “Бунт Стеньки

© В.Г.Сарбей, 1993

Разіна”^{*}. Щоправда, в кожній з цих публікацій історія українського козацтва відбита лише фрагментарно.

Проте в Марксовій творчій спадщині є й п'ятий рукопис даного циклу. І він особливо примітний тим, що, по-перше, ніколи досі не публікувався, по-друге, цілком і повністю стосується історії українського козацтва. Маємо на увазі Марксів конспект розвідки М.Костомарова “Гетьманство Виговського”, написаний в основному німецькою з вкрапленням російської, тобто мовою оригіналу, окремих термінів, речень і навіть цілих цитат. Конспект зберігався в бувшому Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 1, оп. 1, спр. 2940).

У 60-х роках наукова співробітниця цього інституту К.В.Соловійова переклала конспект Маркса “Гетьманства Виговського” на російську мову і тоді ж, а також і на початку 70-х років автор цих рядків, підготувавши необхідну вступну статтю і коментарі, разом з членом-кореспондентом Академії наук України Є.С.Шабліовським робив неодноразові спроби опублікувати цей твір. Однак дирекція Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, без дозволу якої не можна було надрукувати жодного Марксового рядка, так і не наважилася санкціонувати публікацію твору, за конкретним змістом явно сумнівного з точки зору ортодоксально-охоронної ідеології. Тим більше, що й на самого М.Костомарова офіційні радянські власті весь час дивилися з підозрою як на “сепаратиста” і “націоналіста”, не кажучи вже про головного героя його даної розвідки, який обстоював відокремлення України від Росії.

Навіть і в роки так званої перебудови дирекція Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС так і не спромоглася опублікувати повністю підготовлену до друку працю Маркса з історії українського козацтва. Отже, конспект публікується уперше українською мо-

* На цю публікацію негайно відгукнувся академік ВУАН М.С.Грушевський. Того ж таки 1926 р. він зазначив на сторінках редакovanого їм журналу “Україна” (кн.2/3, с. 6): “Уся авторитетність “Стеньки Разіна” була така велика, що с м Маркс зацікавився сим Євангелієм революційного народництва: він простудіював його в оригіналі і в нововідкритих його записних книжках знайшлись довгі виписки з “Бунту”, власноручно виписані з оригіналу друкованими російськими літерами”.

вою (залишені без змін лише слова, написані російською самим К.Марксом).

Ознайомитися з історичними розвідками Костомарова рекомендував 10 (22) травня 1873 р. у листі до К.Маркса російський економіст і громадський діяч М.Даніельсон. Авторіві, з яким був особисто знайомий, він дав у цьому листі високу характеристику. Він же неодноразово надсилав К.Марксу й літературу російською мовою. Так до К.Маркса і потрапив том другий Костомаровських “Исторических монографий и исследований” видання Д.Кожанчикова (СПб., 1872). За студювання тома; в якому було опубліковано і “Бунт Стеньки Разіна”, і “Гетьманство Виговського”, К.Маркс взявся в кінці 1879 — на початку 1880 р. Але спочатку в одному й тому ж зошиті законспектував “Бунт...”, а потім “Гетьманство...”, хоч у томі публікація другого передує першому. Отже, спершу познайомившись з сторінками історії російського козацтва, слідом за тим К.Маркс заглибився у такі ж драматичні сторінки історії українського козацтва, пов’язані з його визвольною боротьбою за українську державність.

У цій сповненій неподоланих внутрішніх суперечностей боротьбі, в яку об’єктивно були втягнуті чи не всі верстви українського суспільства післяперейславської доби, національне переплелось із соціальним. Козацька старшина, очолена Іваном Виговським, прагнула визволити Україну з-під гніту Москви і утвердити українську державність з допомогою Польщі. Народні ж маси вбачали в останній уособлення ненависного “панського” ладу і прихильно ставилися до Москви, ідеалізуючи в ній рівність (фактично — у безправності) усіх перед царем. Це давало ґрунт для всілякої демагогії та анархічних гасел, під прапором яких розпочалося повстання Мартина Пушкаря — непримиренного противника Виговського. Словом, з гетьманства Виговського розпочався дуже тривалий період громадянської війни в Україні, який народ влучно прозвав “руїною”.

Конспектуючи “Гетьманство Виговського”, К.Маркс у багатьох питаннях цілком солідаризувався з автором, а в деяких поглибив їх розуміння і тлумачення. З тексту конспекта видно, що К.Маркс щонайменшою мірою не

ідеалізував договору Богдана Хмельницького з московським царем, бо Україна тоді “лише зовні об’єднана з Росією”. Узагальнюючи сувору правду середини XVII ст., К.Маркс зазначив: “Малоросійський народ ненавидів москалів (москвинів), незважаючи на спільну релігію і походження”. Тут же занотовано Марксом і Костомаровське пояснення такого ставлення: “Відмінність у звичаях, характерові, поняттях і засобах життя, багатовікова відчуженість і що найголовніше — дикі, свавільні вчинки ратних людей дратували народ, і вже тоді пройшла чутка, що Москва хоче своєю потолочню, своїми людьми запрудити Україну і насильницьки запроваджувати серед малоросів свої московитські порядки”.

Порівняно з Костомаровським текстом, у Марксовому конспекті посилено негативні характеристики військ російського царя, які прийшли в Україну. К.Маркс не тільки таврує їх як “потолоч”, а й прямо називає їх “окупаційними військами за російським правом”.

Цікаво простежити, як К.Маркс посилює соціальні характеристики Костомарова і узагальнює джерельний матеріал про повстання під проводом Пушкаря, який цитує автор “Гетьманства Виговського”. Так, К.Маркс пише про повстанців, що вони йшли без коней, без зброї, часто без взуття, в лахміттях, з рогатинами, дубинами, косами, і, “як каже літописець, з серцем, готовим до вбивства і грабунку”. Характерне для ідеолога класової боротьби те, що вжите Костомаровим слово “невдоволення”, К.Маркс замінив на “ненависть”, коли писав про ставлення повстанців до “значних”.

К.Маркс звертає увагу на соціальну неоднорідність українського козацтва і записує до свого конспекту, що козацький стан в Україні був розколотий на багатих козаків (“значних”) і так звану козацьку чернь, голоту. До останньої примикали і так звані посполиті, які “займались мирним міським і сільським господарством”, не мали ніяких соціально-політичних прав і повинні були відбувати повинності на користь козацьких чиновників. Все це нотує К.Маркс у своєму конспекті.

Поразку Виговського К.Маркс не сприймає з позиції головних переможців — “москвинів” (за Марксовою

термінологією). Його цікавить, що дала ця “громадянська війна” (саме це поняття вживає тут К.Маркс замість менш виразного костомаровського: “міжусобні смути”). Саме він цю громадянську війну оцінює однозначно негативно, бо вона “розладнала Україну фізично і морально”. Свій висновок К.Маркс підкріплює аргументацією сучасників: Виговський: “Сила козаків послабла у бурях громадянської війни” (у Костомарова: “В бурях міжусобних”); польський сучасник: “Вавілонське стовпотворіння, містечко воює проти містечка”^{*}.

У тексті конспекту слова і речення, записані К.Марксом російською мовою, залишаються без змін; зроблені вказівки на підрядникові коментарі упорядника, які засвідчують найвиразніші різночитання, порівняно з відповідними виразами Костомарова; даються й посилення до коментарів, зроблених публікатором щодо окремих костомаровських положень чи термінів.

“Гетьманство Виговського”¹

Козаки — суміш слов'ян та татар², переважно грецько-ортодоксальної церкви. Вперше з'являються в середині 15 століття. З 1516 р.³ козаки України (*запорожці, козаки Чорного моря та слобід*) утворюють для Європи військовий кордон проти татар і турок; спочатку стали на службу полякам, які визнали за ними право на самостійне управління. Незадоволені політичним пануванням, вони бунтували 1636 р. під керівництвом отамана *Павлюка*, згодом під керівництвом *Хмельницького* 1647 року. Переможені під *Берестечком*, зазнаючи важких переслідувань з боку поляків, вони здебільшого перейшли до *росіян* (1654 — 1657). Перший заколот *Хмельницького* у 1637 р. (він від імені козаків України 1632 р. висунув вимогу до Владислава IV щодо права брати участь у засіданнях і обирати до польського сейму; більшість сейма проти), але розбитий поляками

*

Тих, хто зацікавиться докладнішим аналізом Марксового конспекту, відсилаємо до нашої статті “Сторінки історії українського козацтва в творчій спадщині К.Маркса” // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної конференції. — К., 1992 — 1993. — Вип. 1, 2, 3.

під Боровицею⁴ 1647 р. він організує загальний заколот України, переможний, 1648 р. пришумує сейм (польський) обрати королем Яна Казимира. Останній визнає його як гетьмана козаків, незабаром проти нього, але переможений під *Зборовим*. Незважаючи на перемоги, Хмельницький, боячись вести боротьбу протягом тривалого часу, підписує 1654 р. договір з росіянами, згідно якому козаки України визнають суверенітет Росії. Він помер 1657 р. *Юрій Хмельницький*, його син, якого проголосили гетьманом після його смерті, знімає своє звання 1663 р. і йде в монастир.

27 липня 1657 р. *Богдана Хмельницького* опущено в могилу. Україна відторгнута від Польщі, лише зовні об'єднана з Росією. Польща розбита завдяки піднесенню всієї України, на той час всі її жителі рівні козаки. Але як тільки боротьба припинилася, народ розділвся на *козаків* (перші озброєні як охорона нового порядку), і *посполитых* (поспол — общее с прочими, наравне, запросто) без церемоній, запросто (посполитый, общенародный, всенародный). Ці посполиті займалися мирним міським і сільським ремеслом. Перших очікували права і привілеї, які мали метою скласти *привілейований клас*; становище останніх не визначене, не захищаєме ніяким правом; вони повинні були *відбувати всі повинності (податки)*, від яких козаки звільнені; цілі села, населені *посполитыми* передачі козацьким чиновникам у вигляді рантових іменей^{*5} (рант — кайма, кант), які з часом нагадували б польські староства; але *посполитые* довго не могли забути, що козаки нічим не відрізнялися від них і хотіли тепер самі стати козаками; довго ніякого визначеного кордону між обома: при першій зручності *посполитые* бралися за зброю і називали себе козаками, в той час, як ті що раніше належали до козаків, потрапляли до стану посполитых. Таким чином, у другій половині 17 століття, незважаючи на козацькі реєстри (списки), на Україні кожний був козаком, хто хотів і міг. Задовго до *Хмельницького польський уряд* намагався пере-

* У Костомарова: "рантових іменей".

творити козаків на замкнутий військовий стан, з певної кількості людей, в той час, коли весь народ прагнув стати *козаками, тобто вільними*. На заклик Хмельницького увесь народ взявся за зброю проти поляків, які до того часу перешкоджали поширенню *казачества*. Але з усього озброєного народу придбало казачество лише 40.000; вся решта виключалася; *звідси* протилежне прагнення посполства викликало заворушення гід час усього гетьманства *Хмельницького*, і ще більше після його смерті.

В самому козацькому стані виник розкол: * утворилися *казаки значные*, до них належали *чиновники*, як справжні, так і колишні *бунчуковье* (*бунчук* — кінський хвіст) товариші, *шляхтичі*, які пристали до козаків, і взагалі *багаті* козаки; протилежні їм *простые, звичайні* козаки, яких значные називали *казацкая чернь*.

Серед самих *значных* були ті, які не належали до шляхти, але вони бажали урівняти себе з нею. І вплив *шляхтичів*** розвивався з посиленням *гетьманської Влади*. Хоча, вона в *останні роки Хмельницького* залежала від ради, але він часто діяв незалежно від неї, самовільно призначав *чиновников*, а чим більш гетьманська влада відчуждалася від народних зборів або ради, тим деспотичнішою ставала влада полковників і сотників та їх вплив на *загальні**** справи; чиновники почали управляти радой, остання часто складалася лише з них та значных. Звідси невдоволення — багато хто втікав до *запорожців*, до них втікали також багато хто з *посполитых*, які не бажали спокійно переносити своє приниження; від цього в Запоріжжі виникло суперництво з *городовим* козацтвом: запорожці не бажали підлягати владі гетьмана, але думка про їх відокремлення, при наявності величезних степів по обидва боки Дніпра, ще не могла розвинути на

* У Костомарова: "раздвоение".

** У Костомарова: "влияние значных".

*** У Костомарова: "общественные".

той час за непорушного зв'язку з Україною, який зміцнювався притоком незадоволених звідти.

Запорожці претендували на головний вплив щодо загальних справ України, обрання гетьмана, тощо. Запорожские старшини (старші, начальники) обиралися і скидалися натовпом, за свавіллям черни, цей порядок вони хотіли поширити по всій Україні; тому за них прості козаки і посольство; звідси не міг виникнути новий порядок речей. Повалення влади значних могло кінчатися лише заміною одних осіб іншими, які тепер з свого боку відігравали роль значних. Г'южний чиновник, обраний з простих козаків, ставав значним і збуджував проти себе чернь, з якої він вийшов, вона скидала його, обирала іншого, а справи залишалися постарому. І серед самих значних ніякої єдності планів і цілей; кожний прагнув насамперед до своєї особистої вигоди; інтригував проти іншого тощо. (39, 40).

Щодо сусідніх держав після смерті Богдана Хмельницького на Україні дві політичні партії — польська і російська, кожна з яких настроєна як проти поляків, так і проти росіян. До першої належала більша частина старшин, значних і осіб з освітою (також багато хто з шляхти, хто бився проти поляків аби лише зберегти маєтки на Україні та грецьку віру), другої — маса (41 — 47). (Перша партія у 1657 р. вважала себе обманутою росіянами; вони були проти польського суверенітету, але зовсім не проти польської суспільної організації, бажали федерації з поляками). (Выговський, генеральний писар за Хмельницького, який також виношував ідею федеративного союзу з поляками, підтримував це найбільше від усіх, він у момент смерті Хмельницького стояв на чолі федеративної партії). (Найвище духовенство — походючи з шляхти — також тепер проти москвинів, незважаючи на те, що їхнє грецьке віросповідання спрямоване проти Польщі, але у них польські звичаї тощо, саме

* У Костомарова: "шляхтичи русской веры".

** У Костомарова: "религиозные распри".

тепер москвини вимагають від них, щоб обрання митрополита, яке мало відбутися для України, було б підтверджене москвинським патріархом і царем, тоді як поляки завжди надавали це їм самим). (Україна з Києвом дісталася царю, а ці *єпископи* знаходилися під польським володінням і одночасно під духовним приматом київського митрополита. *Визнати* над собою *владу москвинського патріарха* вони не дужето бажали, хоча й могли зробити це якщо б захотіли). (Вимога московського уряду розірвала зв'язок з південно-руською церквою). (В той час як Бутурлін у Києві, за наказом царя, старався схилити єпископа *Лазаря Барановича* і польсько-руських *київських* єпископів до *залежності від московського патріарха Никона*, польсько-руські єпископи просили у польського короля Яна-Казимира дозволу їхати до Києва для обрання митрополита, і король, за старими звичаями, дозволив це. Бутурлін писав *Виговському*, посилаючись на указ царя, не допускати єпископів до обрання митрополита, але той послався на старе право тощо).

(Нарешті, *багаті ремісники у містах* за федеративний союз з поляками на збереження своїх *магдебурських* прав. Українці, страхаючись Польщі, тікали під польський захист).

(З іншого боку, *народна маса за московського царя*; боялася польського аристократичного господарства. В разі з'єднання України з Польщею значні діятимуть так само, як і польська шляхта, а прості козаки і все посполство потраплять у поневолення до нового панства, московські самодержці, навпаки, захищають слабих від сильних. На чолі цієї партії дуже популярний і відданий Москві полтавський полковник *Мартин Пушкар* або *Пушкаренко*; *запорожці* з ненавистю до шляхтичів і *значних*, з яких складалася федеративна партія, залишалися вірними москвинам. А втім, *малоросійський народ ненавидів москалей* (москвинів), не зважаючи на спільну релігію і походження; між обома гілками руського народу надто велика різниця у нравах,

* У Костомарова: "мещане".

характері, поняттях і *приемах* життя; історія цілого ряду попередніх століть розділила їх, у москвинах вони бачили не лише чужаків, але й противників; дикі і свавільні вчинки царських ратних людей дратували людей, дратували народ і вже тоді пройшла чутка, що Москва хоче своїм набродом (своїми людьми) запрудити Україну і насильницьки завести серед малоросів свої московські звичаї).

Новий 16-тирічний гетьман Юрій Хмельницький непідходяща людина для тодішнього становища України. Він був обраний на виборах в народних зборах — раде у Чигирині. Обурення простих козаків; всупереч козацькому звичаю — обирати хлопчика, який ще пороху не нюхав тощо. Виговський дуже незадоволений, розглядав це обрання як нанесену йому ганьбу. Але Хмельницький, його багаторічний друг^{**}, довірив йому керівництво Юрієм. Тому він не міг безпосередньо застосувати заходи до визнання недійсним рішення останньої ради. (47). Виговський, Ковалевський та ін. умовляють юнака відмовитися від обрання (у козаків був звичай чинити таким чином, так би мовити, примушувати себе виконувати посуда, мовляв, вони також складуть з себе свої обов'язки).

24 серпня 1657 р. скликана барабаном рада; віддані Виговському старшини і по-святковому пригощені прості козаки відкрили її у палаці Хмельницького; перед палацом величезний натовп козаків і посполитих; з дому виходить Юрій Хмельницький з булавою у руці; він пропонує нову раду, по причині своєї молодості і недосвідченості відмовляється від звання, кладе на стіл знаки гетьманського достоїнства (булаву і бунчук), повертається у домівку. Виговський також відмовляється від посади генерального писаря тощо; також і суддя тощо. Козаки за Юрія. Подальша комедія, нарешті один дружній Виговському козак запропонував: Юрій Хмельницький буде гетьманом, а до поки він змужніє, Виговський має командувати військом, приймати у Юрія

* У Костомарова: "между старшинами и заслуженными казаками".

** У Костомарова: "Хмельницький столько лет почитал Выговского другом".

булаву і бунчук коли це потрібно, і потім віддавати їх. Козаки згодні. *Виговський* смиренно просить час на роздуми; козаки дають йому три дні.

27 серпня нові збори ради у тому ж дворі, але тепер, раніше ніж він був запертий, у нього набралось багато простих козаків. *Виговський* відмінно грає комедію відмови, зворушенності і смиренства. Нарешті, він здається масі. Остання захоплена. І йому вдається досягти того, що до тих пір, поки державні клейноди⁶ будуть у нього, а Юрій — в училищі, він буде підписуватися: "*Іван Виговський, гетман на тот час Войска запорожского*", тому що, мовляв, "в той час, коли клейноди знаходяться у нього, він буде справжнім гетьманом". Проти *Виговського* був *Лисницький*, якого *Хмельницький* як заступника (наказного) гетьмана відправляв проти татар, він віддав клейноди тільки після того, як козаки примусили його до цього (51 — 53).

Ми не будемо простежувати подробиці драми або скоріше трагикодемії, яка закінчилася призначенням сина *Хмельницького* з військовою допомогою москвинів і через обрання черни, підкреслимо лише окремі моменти, частково для характеристики запорозьких козаків, і частково ставлення України, з одного боку, до Москви (серед російського народу Малоросія головним чином розуміється на противагу Москві), а, з другого боку, до поляків (шведи переважно діють за одно з Москвою проти поляків, хоча іноді з Україною проти Москви). (Хан Кримських татар головний союзник *Виговського*, він має також німецьких, сербських валаських найманців).

Вже тоді пройшла чутка, що росіяни хотять насильницьки перемістити козаків на Московщину (та ін. на стор. 66).

Головний ворог *Виговського* Полтавський полковник (козацький) *Мартин Пушкар* (за Москву, він сам хоче стати гетьманом), спирається головним чином на ненависть черни проти значних, для цього він постійно закликав козакувати посполитих, які прагнули до рівних прав з козаками. Крім того, колишня ненависть проти польських панів готова тепер обернутися проти єдино-

* У Костомарова: "недовольство".

земцев, яким випала краща доля, ніж іншим; далі, його заклики були спрямовані також до *бездомних і безземельних*; на Україні таких малося багато внаслідок розорень, смут, відвикання від роботи під час безперервних війн з поляками. З усіх сторін до нього стікалися робітники з винокурень і пивоварень, які малися тоді чи не в кожному заможному домі; до нього бігли *постухи, наймиты* (сезонні, поденні робітники); всі, хто не мав власного кутка (*угол, в розумінні житло*) і жив за кусень хліба у багатих, тепер бежали казаковать, в надії помститися за побої “хазяйнам” (той, хто володіє власним маєтком на землі, хазяїн) і привласнити собі їх майно, щоб згодом за кілька днів пропити і промотати награбоване; все це мало назву *голоты* (тобто голи — бідний, голий — голяк, голя, біднота) з’явилося під прапори Пушкаря. Вони йшли без коней, без зброї, часто без одягу та взуття, у лохміттях з “рогатинами” (=спис, мисливська зброя, раніше називалася також пицаль), *дубинами* й косами й, як говорить літописець, “с сердцем, готовым к убийству и грабежу” (72).

Виговський хоче виступити зі своїми козаками проти цих хлопців, але *прості козаки* розійшлися, бо вони “не хотять піднімати руку на своїх братів” Однак буремна епоха *Хмельницького* притягла на Україну *натовпи іноземців*; тому гетьман Виговський мав *затяжні полки* (затязці — наймані), серед них *серби, волохи, поляки, німці* (73).

25 січня 1658 р. Виговський послав проти Пушкаря загін сербів під начальством Івана *Сербина* і *малоросіян* під керівництвом *Богуна*; вони мали зненацька напасти на Полтаву і схопити Пушкаря. Банда затрималася в дорозі по причині зимових шляхів (перед містом Полтавою), місто довідалося про це, і 27 січня (1658) на неї напав *Барабаш* з *запорозькими козаками* під час обіду в урочищі Жуков-Байрак; розбиває її, багатьох, яких Пушкар видав згодом *московському воєводі*, своєму приятелю, взяв у полон (73). Пушкар пише загрожуючому йому новообраному (київському) митрополиту *Діонісію Балабану*: “Як тільки буде повна рада і на ній вся чернь України одностайно з чернью Войска

Запорозьського обере Виговського гетьманом, тоді і я визнаю його таким” (74). (Обвинувачує Виговського, що той невірний слуга “царя православного” (там же). Пушкар залишає Полтаву і його *дейнеки*⁷ повсюди грабують багачів і спустошують їхні маєтки. Цей похід збільшує військо *Пушкаря*, але разом з тим розлючує всіх, хто мав власність, проти нього. (74). Під час цих заворушень прибуває московський посол *Хитрово* на схід *України*; тепер побоювання серед козацької старшини, що він проголосить нові гетьманські вибори на новій раді, і таким чином їх свободные сословные права поступляться перед свавіллям Москви і *хазяйничатимуть* москвинські воєводи з москвинськими військами. Тепер затихає розкол серед значних казаків: Лисницький та ін. виступають тепер на боці Виговського і т.д. (74, 75).

На початку лютого 1658 р. рада в Переяславі, там же посол *Хитрово*. Він між іншим говорить: Москвинські бояри та війська будуть перебувати у головних містах: Чернигове, Нежине, Переяславе, Києве і т.д. нібито для оборони України (вони мали бути окупаційними військами за російським правом). Такі податки (побори), які будуть збиратися з вас — подымное и с оренд — збиратимуться лише у містах у військову казну і як сплату Запорозькому Війську та царським військам при воєводах і для військових витрат (77). Це сподобалося простим козакам і паралізувало владу старшин, які досі робили з прибутками все, що хотіли (78). Далі посол висунув вимогу: “Козаки, які оселилися в Литві, повинні негайно забиратися геть”. Москвини розглядали вже тоді Старый Быхов и Чаусы⁸ як свою власність. “Козаки повинні звідти піти і *орні селяни*, які самовільно перейшли у козацький стан, повинні бути обернені у свій колишній стан”. В Литві не повинно бу *л* більше ніякого козацтва. Це викликало підозру серед козаків. Якщо москвинський уряд тепер, за своїм свавіллям, знищує козацтво в одному краї, то згодом він зможе знищити його і в інших місцях і так поступово очистити від нього територію, яку вдалося козацтву зайняти під

* У Костомарова: “которые сбирались у вас”.

час війни з поляками. Москвинський посол оголосив це несумісним з громадянським порядком. Посол сказав, що з сусідніх країв Великоросії, повітів: Брянського, Карачевського, Рыльського, Путивльського, селяни, які мешкали в маєтках вотчинників і поміщиків, і холопи втікають у Малоросію, потім юрбами нападають на свої колишні поселення, схиляють до втечі інших селян і холопів і часто мстяться своїм колишнім панам, якими вони були незадоволеними: спалюють їх домівки, рбивають хазяїв разом з їх родинами, доми з усіх боків закопують землею і таким чином наражають людей на голодну смерть. Ясно було, що козацтво, яке підбурює простий люд до повстання проти поміщиків, було принадою (спокусою) для сусідньої великоруської черни (78, 79).

В одному місці ми бачимо: “Малоросіяне ездят” час від часу до *Москви* та різних інших москвинських міст, де купують потрібні собі товари” (103).

Під час переговорів поляків з Виговським та його партією вони між іншим говорять: “що привернуло руський (тобто малоросійський) народ під москвинське ярмо?... Віра! Неправда, ваша віра — грецька, а віра москвинів — москвинська. Правду сказати, *москали так веряат, как царь им прикажет!*” (127). “Четырех патриархов святые отцы установили, а царь сделал пятого и сам над ним старшинствуует, митрополитов отрешает, как с Никоном недавно поступил, священников и монахов в неволю берет, как недавно поступил с отцом Ипатием” і т.д. (127, 128).

Крім Пушкаря, якого Виговський переміг, один з його головних ворогів і опора москвинів Барабаш на чолі Запорозької черни (тобто власне запорозьких козаків). Крім того, з ним разогнанніе голики..., Полк дейнеков завжди готовий прислугувувати також москвинським воеводам у надії на грабунок і “своевольства” (138). (Барабаш також потрапляє до рук Виговського).

* У Костомарова: “возникло из восстания простого народа против владельцев”.

У Гадячі (Полтавська губернія) польські і малоросійські емісари (партія Виговського) намітили умови для федерації з Польщею, зверхність якої мала бути визнаною. Малоросія повинна була утворити руське велике герцогство (князь його Виговський), козаки повинні вступити в однаковий ранг зі шляхтою (у прихильників Виговського було бажання увести в цей ранг тільки частину козаків, але простих козаків привертали “общими обещаниями”). Для поляків, як їхній тамішній посол Казімір Беневський висловився частково у листах, а частково на засіданні сенаторів пізніше, була лише одна мета — шляхом обіцянок схилити на свій бік Україну, вони хотіли пізніше знову повернути все до старого стану; з другого боку, також і домагання малоросіян: мають бути визнаними лише дві віри — римсько-католицька і греко-католицька, а об'єднана грецька церква (до рук якої потрапила більша частина маєтків, церковів, монастирів греко-католицької церкви) має бути знищена і узурповані маєтки розграбовані; крім того, Поділля і південна частина Волині мають бути об'єднані з Україною і т.д.

Договір у Гадячі укладено Казимиром Беневським 16 вересня 1658 р. у польському рейхстазі (сеймі) в Варшаві (туди прибули також малоросійські послы) жваві дебати про *гадяцьку угоду у травні 1658 року*. Від козацьких старшин Носач і Груша, полковник *Лесницький*; від військових формувань (полків) по два сотника, крім того, з ними юрба *значних казаков*, разом 200 чоловік; на чолі українського посольства *Юрій Немирич* (з Київa) і *Прокоп Верещак* (з Чернігова). В день прийому у сенатському залі сидів король Ян Казимир серед сенаторів. Проти тих, хто не згоджувався з угодою, висунуте положення, що це нове велике герцогство відіграватиме ту ж роль, що й Литва. Багато хто виступає проти забезпечення шляхти допуском у її стан холопів, тобто козаків. Деякі козаки глузливо питали: “А позволено ли есть и пить потерявшим дворянское достоинство?” Один польський сенатор говорить: “Чи можемо ми цих (він цитує згадану вище фразу) козаків прийняти до свого середовища* . *Козаки*

*

У Костомарова: “расположить к себе этих казаков”.

усі рівні між собою, якщо ми приймемо лише деяких з них, то перетворимо інших на ворогів” (стор. 176). (Так насправді і сталося, як тільки стало відомо, що Виговський зробив це тільки щодо своїх плотеже). (стор. 176). Інші напроти (вважали: “Что за беда, что они были мужики, а теперь шляхтычи? — ведь и македоняне были грубые холопы и римляне возникли из пастухов, и турки — из разбойников, и наши поляки прежде не были шляхтычи, а преобрили шляхетское достоинство кровью и отвагою”. При этом шляхтычи в утешение себе приводили на память песенку, сочиненную в Англии в XIV в. и потом распространившуюся в Польше: “Когда Адам копал землю, а Ева пряла, никто никому не служил, никто никого не называл холопом” — (Historia panowania Iana Razimeza (II, 28): “Iak Ewa Kadzill przad a, Adam ziemi kopal, Nict nikomu nie sluzyl, ani kogo ch opal” (Костомаров, стр. 177, 178).

Деякі заявили: “Не козаки розірвали союз, а ми. Наша гордість винувата. Ми з ними обходилися неполюдськи. Ми принижували їх не тільки перед самими собою, але й перед людством. Ми не тільки позбавляли їх прав, які були їх спадковим набутком, але відбирали їх людські права. А тепер господь бог показав нам, що й вони люди, як й інші, і справедливо покарав нашу високомірність. Вони більше заслуговують на нашу повагу, ніж ті, які раболіпно віддаються королю і чужоземному пануванню^{**}, не думаючи розширяти свою свободу. Козаки уперто вважають, що краще загинути, ніж торжествувати без свободи. Ми нижні від них: “*Єни билися проти нас за свободу — ми за бессильное господство*” (178).

Знищення унії з грецькою церквою по якій відкинули як безчесну вимогу; але ліберали, що були серед них, схвалювали повну громадянську свободу, яка раніше була надана всім, незалежно від вірування також і протестантам (178).

* У Костомарова: “естественные права”.

** У Костомарова: “чу Эому государству”.

22 травня 1658 р. урочисте засідання, де прийнято рішення про воз'єднання, король присягає, козаки присягають різним сторонам і т.д. Не всі козаки, які були присутні, отримали шляхетський сан, інші незадоволені; один із возведених у шляхтичі з числа тих, яким протегував Виговський, говорить їм насмішкувато: "А что, брат, не сделалась ли тень моя больше, когда я стал дворянином?" (185).

Гадяцький трактат, прийнятий у Варшаві, зміцнив би шляхетські порядки на Україні, які ненавиділа чернь. Тим самим усій затії кінець. Всі виступають проти Виговського, і москвини, які стояли на східному кордоні (перед тим дуже побиті Виговським з його кримськими татарами) і які саме мають намір повернутися до своєї країни (російські воєводи у Києві та в інших місцях, правда збереглися, Шереметев у Києві імпонує своїм варварством, тепер у триумфальному поході. Головною опорою для москвинів протягом усього періоду інтриг був малоросійський священник протопоп (оберсвещенник) Філімонов (186). Син Хмельницького обраний гетьманом на раді (і це було підготовлено попом).

Громадянська війна розхитала Україну фізично і морально.

"Сила козаків послабла у бурях громадянської війни^{**} — (пише Виговський королю Яну Казіміру); найбільші полки: Полтавський, де було 40.000 тис., Миргородський, де було 30.000 тис., Прилуцький та Іркліївський повністю загинули. Міста і села заросли кропивою" (193).

Польський сучасник, який описує громадянську війну при Виговському, говорить: "Вавілонське стовптворіння, містечко воює проти містечка, син грабує батька, батько — сина, мета їх — не бути ні під владою (польського) короля, ні під владою царя, дехто думає досягнути цього, сварячи сусідів і застрашуючи короля — царем, а царя — королем. Найбільш розсудливіші молять бога, щоб хто небудь, чи король, чи цар, якомога

* У Костомарова: "междоусобные смуты".

** У Костомарова: "в бурях междоусобных".

скоріше забрав їх в міцні руки і не дозволив *безумной черни своевольничать*". (194).

Порівняймо наступні два місця:

"В Литві в останній час поширилось козацтво, як до того в самій Україні; холопи самовільно записувалися у козаки. Як раніше поляки намагалися обмежити козацтво, так тепер москвини намагаються викоринити його у зайнятій ними частині Литви. У Могильові вони заборонили запис орних селян у козаки. Козацький полковник Нечай (заступник гетьмана у Литві), на-проти, приймав їх у реєстр. Москвинські воєводи зайвих виключили, били їх батогами, били також эсаулов і сотників, щоб вони не вписували. Москвинський уряд хоче, щоб орні селяни несли тягло, а землероби, стаючи козаками, не хочуть нічого платити за землі, на яких вони осіли" (62). (Виговський в одному з своїх обвинувачень проти москвинів прямо дорікає останнім за те, що вони у Литві катують, кидають до в'язниць і поневолюють козаків тощо).

І навпаки:

"Запорожці інтригували проти Виговського. Туди тікали з України юрби простого народу. Кому загрожує судова справа, хто бродяжничає, п'є, також утікає в Запорожжє, кидає свою родину. Головою їх *Яків Барабаш*. Цей хлопець надсилає до Москви депутацію простого народу, щоб повідомити царя про те, які чесні наміри він має щодо козаків, і про те, що Виговський ганьбить його шляхетні поривання (стр. 67 и наст.сторінки).

1. Перший абзац конспекту зроблено не на основі праці Костомарова "Гетманство Выговского". Про українських козаків багато писали польські, німецькі, французькі, англійські автори XVI — X'X ст. К.Маркс був знайомий з цією літературою і в даному разі очевидно по пам'яті узагальнив тут те, про що довідався раніше. Звідси й допущені неточності у датуванні деяких подій, наприклад, про повстання під керівництвом Павлюка (нас. равіді воно відбулося 1637 р.), про початок Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького (насправді, вона розпочалася 1648 р.).

2. Зародившись у польській шляхетській історіографії, теорія про татарське походження українського козацтва мала певне поширення у Західній Європі, Росії і навіть в Україні (частково її сприйняв і М.Костомаров, що знайшло відображення в його інших написаних пізніше “Гетманства Выговского” працях). В ході подальшого розвитку історичної науки ця теорія була подолана.

3. За повідомленням стародавніх польських джерел, зокрема “Хроніки” М.Бельського, 1516 р. українські козаки під керівництвом гетьмана Предслава Лянскоронського одержали велику перемогу над турками і татарами під Очаковом і Білгородом Дністровським.

4. Як військовий писар Богдан Хмельницький справді підписав акт про капітуляцію козацького війська 24 грудня 1637 р. під Боровицею, і був обраний до складу депутації від козаків, яка 1638 р. їздила до польського короля. Однак про його участь у складі посольства українських козаків на польський сейм достовірних відомостей у джерелах нема.

5. Рангові маєтки — земельні володіння, які надавались козацькій старшині у винагороду за службу у тому чи іншому “ранзі”, чині (сотника, полковника тощо).

6. Клейноди (від нім. і польсь. — коштовність) — військові ознаки та атрибути влади козацької старшини: корогва (прапор), бунчук, булава, літаври тощо.

7. Дейнеки — цим словом Мартин Пушкар назвав піхотний полк, сформований ним з голоти і в основному озброєний дрюками (“денеками”).

8. Старий Бихів і Чауси — міста у Білорусії (нинішня Могилівська область). Тут і далі, де говориться про Литву, маються на увазі білоруські землі, де українське козацтво мало велику популярність. В козацькому війську Богдана Хмельницького навіть існував окремий Чауський полк.